

КОНТАКТОЛОГИЯ: ПАРСЫ ТІЛІНДЕГІ ТҮРКИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫС АЯСЫ

М.А. Жумашева

магистрант, 6М021200- Түркітану
эл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университет
Алматы, Қазақстан, email: zhumashevamlr@gmail.com
Ғылыми жетекші: филол.ғ.д., профессоры Р.А. Авакова

Бұл мақалада Иран-Түран тарихи қатынастары, түркі халықтары мен Иран жеріндегі халықтардың байланыстары мен сол байланыс барысында бір-біріне тигізген лингвистикалық әсерлері баяндалады. Мақалада парсы тілінде жиі кездесетін, қолданылу аясынан әлі шыға қоймаған түркі сөздері берілген. Парсы тіліндегі түркизмдерге жалпы түсініктеме беріліп, олардың аудармалары көрсетілген. Парсы тіліндегі түркизмдердің қолданылу аясы мен ерекшеліктеріне тоқталған. Зерттеу барысында алға қойған мақсат-міндеттерді шешу үшін негізгі дереккөздерді жинау, жүйелеу, талдау, қорыту және салыстыру әдістері, тарихи-салыстырмалы, салғастыру тәсілі қолданылды.

Түйін сөздер: тарихи қарым-қатынастар, контактология, түркизмдер, парсы тілі, мәдениет, кірме сөздер.

Тілдің сөздік құрамының қалыптасуы мен дамуы елдің тарихы, сол тілде сөйлейтін халықтардың тарихи тағдырымен, материалдық және рухани мәдениетімен, экономикалық, әлеуметтік және саяси құрылымдарымен байланысты. Тіл-тілдің қазіргі сөз байлығы – ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, бірден-бірге ауысып, бүгінгі дәуірге дейін келіп жеткен мол қазына, асыл мұра. Тіл-тілдің лексикасы үнемі даму үстінде болады. Шығу тегі мен негізіне, өзге тілдермен қарым-қатынасына, өзінің ішкі даму заңдылықтарына қарай тілдің сөз байлығы сан алуан салалар мен арналарға бөлінеді. Басқа сөзбен айтқанда, сан жағынан ғана емес, сапа жағынан да өзгеріп, жаңа сөздермен толығып отырады. Кірме сөздердің енуі – тілдердің лексикасын байытудың өнімді жолдарының бірі. Бір тілдің сөздері екінші не үшінші, төртінші бір тілге тікелей де, жанамалап, сатылап та ауыса береді. Зерттеушілердің пікіріне сүйеніп, дүниежүзінде өзге тілдерден сөз қабылдамаған тіл жоқ деп кесіп айта аламыз.

Парсы тілдері мен түркі тілдерінің қарым-қатынасын тілдердің араласуына жатқызуға болады. Парсы тілі өзінің көркемділігі, әдемілігі жағынан ерекшеленіп, осы күнге дейін өз маңызын жоғалтпай отырған беделді тілдердің бірі. Парсы тілі бүгінгі таңда Иранда қолданылатын әдеби әрі ресми тіл болып өзін қабылдаған тіл. Баршамызға белгілі, парсы (фарси) сөзі орталығы Шираз шахары болған Парсы өңірінен келген.

IX-XIV ғасырларда бұл тіл үшін «Сарай тілі» мағынасында «дері/тері» сөзі жиі қолданылған. Парсы тілі XI жүзжылдықта шынымен де әдеби тіл халіне келе бастаған еді, бұның бірден бір көрінісі әрі ең ғажап мысалы осы ғасырдың басында жазылған Фирдаусидің «Шахнамесі». Кейінірек ирандықтарға Ислам діні келе жаңа түсінік қалыптасып, алаңға ортақ өркениет араб тілімен қоса қалыптасып, парсы тілінің лексикасында біраз әлсіреген араб тілінің сөздері қайта басымдылық таныта бастады. XII-XIII ғғ. Араб халифатында Аббас әулеті билік құрған кезеңінде араб мәдениетіне гүлденіп, Шығыс пен Батысқа кең таралды. Осы тұста "араб мәдениеті" деген ұғым пайда болды, бірақ бұл мәдениетті мұсылман дінін қабылдаған халықтардың бәрі, яғни арабтар, парсылар, түркілер, үнділер, т.с.с. халықтар бірігіп жасады. Араб халифаты өз құрамына енген халықтар мәдениетінің ең озық үлгілерін алып, ортақ тамаша мәдениет тудырды. Осы мәдениеттер арасындағы байланыста Иран дәнекерші болды. Иран ежелден батыстағы Рим, Византияны шығыстағы Орталық Азия, Үндістан, Қытаймен байланыстырып тұратын көпір болатын [1; 124].

Түркі мәдениеті эволюциясында иран факторын еш жоққа шығаруға болмайды. Түркі тайпалары иран халықтары арқылы ислам дінімен танысты. Қазақстан жерін мекендеген түркі тайпалары Орталық Азияда тәуелсіз ирандық Саманилер әулеті билікке келгеннен кейін жаппай ислам дінін қабылдай бастағаны да тарихтан мәлім. Саманилер мемлекетінің көшпенді далаға мәдени ықпалы орасан болды. Түркілер Саманилер мемлекетінің әскерінің негізін құрады. IX-X ғғ. аймақта түркілер саясат пен әскери өнер де басты роль атқарса, қалалардың иран тілдес тұрғындары сауда мен рухани салада басымдыққа ие болды [2; 81].

Ислам діні оны қабылдаған халықтарға тың мәдениет, ұлы өрениетті әкелді. Осы дінді қабылдаған халықтардың барлығында тамаша ислами әдебиет пайда болды. Ислам дәуірінде ежелден

өркениет ошақтарының бірі болған Иранның өзінде бұрын-соңды болмаған әдебиет қалыптасқан еді. Ислам әдебиетінің негізі Араб түбегінде пайда болғанымен де, сопылық әдебиеттің басым көпшілігі парсы тілінде қалыптасты. Мұсылмандық араб-парсы әдебиетінің ықпалымен мұсылмандық түркі әдебиеті қалыптасып, XII -XIV ғғ. Жүсіп Баласағұнның "Құтты білік", Қожа Ахмет Яссауидің "Диуани Хикмет", Сүлеймен Бақырғанидің "Бақырғани кітабы", Құтып шайырдың "Құсрау Шырын", Сәйфи Сараидың "Гүлстан", Хорезмидің "Махаббатнама", Махмұт Қашқаридың "Диуани лұғат ат-турки" және т.б. осындай әдеби жәдігерлер түркі тілінде жазылды. Ал ислам дінін қабылдамаған түркі халықтарының әдебиеті де, мәдениеті де дамымады. Тіпті, олар демографиялық тұрғыдан да өсіп-өнбей қалды [3; 4].

Түркі-Иран халықтарының тарихи-мәдени байланыстары бір жақты, яғни парсы тілі мен мәдениетінің шығысқа, Орталық Азияға ықпалы түрінде ғана қалып қоймады. Түркі тілдес халықтардың батысқа көшіп, иран тілдес халықтар тұратын аймақтарға қоныстанып, сол жерлерде билік құрып, олармен тікелей қарым - қатынасқа түсуі секілді бұл байланыстардың екінші бір қыры бар. Түркілер Иран аумағын X ғ. аяғынан бастап жаулап алып, өз биліктерін орнатты, бұл билік аздаған үзілістермен XX ғасырдың 20 жылдарына дейін шамамен 10 ғасырға дейін созылды.

Иран жерінде, Азияда билік құрған Салжұқтар әулеті кезеңінде, мәдениет жағынан аса түркіленген Моңғолдар заманында, кейінірек билеушілері түркілерден болған Сефеви мен Қажарлар сияқты билігі кезінде парсы тіліне түркі тілінен әкімшілік басқару мен әскери терминдер көптеп кірген еді. Сондай-ақ, Иран жеріне келіп қоныстанған түркілердің әсерімен біршама түркі түсініктерінің қабыл болғанын байқаймыз. Шын мәнінде, түркі мен парсы арасындағы байланыс өте ертерек заманнан басталады.

Біздің білуімізше, ескі түркі тарихындағы алғашқы эпикалық дастанның кейіпкері, Фирдаусидің «Шахнамасындағы» Афрасиаб аталатын, Иран-Тұран соғыстарында жеңіс тапқан аса батыр қаһарман, бірақ соңында Кейхусревтен жеңіліс тапқан көне заманда өмір сүрген түркілердің көсемі Алып Ер Тұңға. Фирдауси өзінің әлемге мәшһүр «Шахнамасында» Тұран елінің патшасы, әскери қолбасшысы, даңқты батыры Алып Ер Тоңға жайындағы әфсана-аңыздарды, тарихи деректерді, мақтау өлеңдері мен жоқтау жырларын аса дарынды сөз зергерлеріне тән шеберлікпен пайдалана білген. Алайда бұл арада мықтап ескеретін бір жайт бар. Алып Ер Тоңға - Тұран елі үшін жағымды қаһарман, ал Иран жағы үшін ол нағыз жау, басқыншы патша болып саналады. Сол себепті ұлы шайыр «Шахнамада» Алып Ер Тоңғаны, яғни Афрасиабты, бір жағынан, жанкешті батыр, орасан күштің иесі, дарынды қолбасшы етіп көрсетсе, екінші жағынан, Иран елін қанға бөктіруге әзір тұрған залым патша ретінде бейнелейді. Соның өзінде, Фирдоуси өз шығармасында Алып Ер Тоңғаның түркі жырындағы батырлық келбетін көп өзгертпей, сол күйінде сомдап берген. Фирдоусидің «Шахнамасында» Тұран елінің қалың қолын бастаған Афрасиаб (Алып Ер Тоңға) жорықтарын бейнелеп көрсеткен он шақты арнаулы тарау бар. Бұл ұлы тұлғаның есімі ғасырлар бойы түркілермен бірге өмір сүріп келген, әрі Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде «Алып Ер Тұңғаны жоқтау» деп аталатын жыр бүгінгі күнге дейін жетіп, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігінде» жырланып, Алып Ер Тоңғаның ізгілікті істері, асыл тектілігі, даналығы, Тұран елін басқарудағы көрегендігі, дарынды қолбасшы, қарапайым халыққа қамқоршы болғаны, жомарттығы, мәрттігі, т.б. ізгі қасиеттері мадақталады [4; 77].

XI ғасыр Оғыздар мен Ұйғырлардың парсы тілдес халықтармен саяси байланыстарының күшейген кезі болған еді. Бастапқы кезеңде жеңіл, кейінірек күшейе түскен парсы тілінің әсері түркі тілінің оғыз, ұйғыр диалектілерінің морфологиясында недәуір өзгерістер енгізіп, елеулі дәрежеде байқалатын жаңа сөздер алып келді. Алайда бұл жағдай ұзаққа созылмады, ирандық диалектілер біртіндеп түркі тілдерінің әсерінен әлсіреп, қысылып, жойыла бастады.

Парсы мен түркі тілінің өзара ықпалы Махмұт Қашқаридың еңбегіне қарағанда көбірек Оғыз диалектісінде өзін көрсетеді. Оғыздардың парсылармен тығыз байланысуынан бірсыпыра түрікше төл сөздер ұмытылып, олардың орнын парсы сөздері басқандай, парсы тілінде де түркі сөздері өз орнын алды. Махмұт Қашқари «Диуани лұғат ат-түркте» келтірген бір мақалында:

«Бассыз бөрік болмас,

Татсыз түрік болмас.» [5; 255]. Яғни, «бассыз бөрік, қалпақ болмайтынындай, парсысыз (тәжіксіз) да түрік болмас» деп, осы мәселеге тоқталған [6; 19].

Кейбір Түркі мемлекеттерінде парсы тілінің «сарай тілі» ретінде қолданылып, оның халыққа қабылдануға байланысты көпшіліктің кертартпа көзқарастарын білеміз. XIII ғасырда Мехмет Қараманлының 1277 жылдың 13 мамырында түрік тілін ресми тіл ретінде жариялаған атақты «Bundan böyle bârgâhta, dergâhta, meydanda Türkçe'den başka dil konuşulmayacaktır» (Бұдан былай казармада, портта, алаңда түрікшеден басқа тіл қолданылмайды) деген жарлығы мен Алишер

Науaidiң «Мухакама ал-лугатайн» («Екі тілдің таласы») еңбегі бұған дәлел бола алады. А. Науаи түрік тілінің парсы тілінен үстемдігінің басымдылығын дәлелдей келе, бұл алып шығарманы әдеби алаңға шығарды [7; 156].

Бұл тақырыпта шет елдік ғалымдардың ішінде П. Пеллиот, В. Минорский, В. Хинз, Г. Дерфер, Г. Заринезад, Ф. Копрулу, Т. Гуленсой зерттеулер жүргізіп, Тунджер Гуленсой Стамбул Университетінің «Түрік тілі және әдебиеті» атты журналының ХХІ басылымында «Парсы және араб тіліндегі түркі сөздері туралы жазбалар» (Yaşayan Farsça ve Arapça'daki Türkçe kelimeler üzerine notlar) атты мақаласында парсы сөздерімен қатар араб сөздерінің түрік тіліндегі мағынасы мен олардың туынды сөздері көрсетілген.

Бұл мақалада берілген сөздердің біразы Сүлейман Хайым тарапынан құрастырылған парсыша-ағылшынша сөздігінен, кейбірі ирандық авторлардың мәтіндерінен алынған [8]. Төмендегі кестеде толығырақ тоқталамыз.

№	Қазақша аудармасы	Транслитерация	Парсыша	Түсініктемесі
1.	Аға	Aga	آغا/آقا	Аға, үлкен, сыйлы мағынасында. Сондай-ақ қазіргі таңда آقا сөзін ер адамдарға, آغا сөзін әйел адамдарға байланысты сыйлы, мәртебелі, қымбатты мағынасында қолданады [9; 65].
2.	Ағаш	Agac	آغاج	Бұтақты, жапырақты, дінді, биік өсетін көпжылдық өсімдіктердің жалпы атауы [10; 26].
3.	Айғыр	Aygır	ايغر	Үйірге түсетін еркек жылқы [10; 38].
4.	Ақсұңқар	Aksunkar	آقسنقر	Алғыр, қарулы жыртқыш құс [10; 58].
5.	Ақша	Akça	آقچه	Сауда-саттық кезінде құн өлшемі ретінде пайдаланылатын металл және бағалы қағаз [10; 60].
6.	Алашық	Alaçık	آلاچيق	Көшкенде алып жүруге ыңғайлы, жеңіл киіз үй [10; 68].
7.	Аркалық	Arhalık	آرخالق	Бешпетке ұқсас, биік, тік жағалы, денеге жабыса киілетін шекпен [9; 196].
8.	Арыстан	Arsalan	ارسلان	Мысық тұқымдас ең ірі жыртқыш аң [10; 107].
9.	Арыстанлы	arsalan-li	ارسلانلی	Көне түрік ақшасының атауы [9; 200].
10.	Ас	Aş	اش	Адам баласының қоректік заты, тағамы; ішіп-жем, тамақ [10; 107].
11.	Аспаздық	Aşpezi	آشپزی	Ас дауындауды кәсіп етушілік, аспаз болушылық [10; 109].
12.	Аспазхана	Aşpezhane	آشپزخانه	Тамақ дайындайтын орын, бөлме [9; 277].
13.	Атабек	Atabek	اتابك	Орта ғасырлардағы ел билеуші және әскер басқарушысы лауазымының бірі [10; 117].
14.	Ашар	Açar	آچار	Бұрайтын кілт, есік, қақпа, т.б. ашуға арналған құрал [9; 33].
15.	Бажа/ Бажалық	Bacenak	باجناق	Бірге туған қыздарға немесе ағайынды кісілердің қыздарына үйленген ер адамдар [10; 171].
16.	Бажи	Baci	باجی	1. Өпке; 2. Таныс емес әйел: Бажи сөренің жанынан артқа шегін!(باجی از جلو دکان رد شد!); 3. Үй қызметкері [9; 433].
17.	Байрақ	Beirak	بيرق	Ту, жалау [10; 176].
18.	Балға	Tohmak	تخماق	Әртүрлі затты қағуға, ұруға, шыңдауға арналған, шойынды басы бар, сапты құрал [10; 184].

19.	Барыс	Pars	پارس	Қара дақтары бар түсі шұбар, мысық тұқымдастарына жататын жыртқыш аң [10; 193].
20.	Баспа/ кесте	Basme	باسمه	1. Баспа, басып шығару; 2. Кестелеу [9; 459].
21.	Бастық	Başlık	باشلىق	Бастаушы, жетекші, ұйымдастырушы [10; 202].
22.	Батпақ	Batlak	باتلاق	Сазды, үнемі ылғалды болып жататын жер бөлігі [10; 205].
23.	Башлық	Başlok	باشلىق	Үстіге жамылатын жауын-шашынға киетін киімнің жағасына қоса тігілген сулық [10; 210].
24.	Башмақ		باشماق	Үй ішінде киетін өкшесіз жеңіл, жұмсақ аяқ киім [10; 210].
25.	Бидай/ булгур	Balgur	بلغور/بلغور	Ыстық сумен өңделген жарма және кептірілген, уатылған бидай [9; 569].
26.	Бөдене	Baldarçin	بلدرچين	Егістікте, қалың шөп арасында кекілік тұқымдас сұр түсті кішкене дала құсы [10; 254].
27.	Бұрғы	Borku	برقو	Ағашты, темірді үнгіп тесетін құрал [10; 277].
28.	Елші	Elçi	الچى	Бір іс жөнінде екі кісінің не екі елдің арасын бітімге келтуі үшін жүретін адам, делдал [10; 408].
29.	Есек	Eşak	اشك	Жылқыдан аласа, құлағы үлкен, күтімді онша қажет етпейтін азық талғамайтын, құрғақшылыққа төзімді көлік малы [10; 425].
30.	Етік	Çekme	چكمه	Былғары не резенке сияқты материалдардан тігілетін қонышты аяқкиім [10; 434].
31.	Жайран	Ceyran	جيران	Киік тобына жататын, жүгірісі өте тез, әдемі түз жануары [10; 447].
32.	Жасауыл	Yasavol	ياساول	Ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі әскербасының қасындағы шабарманы [10; 482].
33.	Желетке	Celedke	جلدكه	Астарлы, сырып тігілген жеңсіз киім, кеудеше [10; 498].
34.	Жүзім	Ozum	اوزوم	Үлкен жапырақты ұзын бұтақтары бар бау-бақша өсімдігі [10; 534].
35.	Жүн бас киім	Papah	پاپاخ	Жүн бас киім [9; 641].
36.	Зеңбірек	Tup	توپ	Алысқа атылатын соғыс құралы [10; 559].
37.	Итмұрын	İt-buroni	ايت بورنى	Жемісі ұсақ, қызыл, гүлдері хош иісті, қалың болып өсетін тікенді бұта [10; 593].
38.	Қаз	Gaz	غاز	Суда жақсы жүзетін, мойны ұзын, жабайы және үй құсы [10; 727].
39.	Қайшы	Keiçi	قيچى	Әртүрлі нәрселерді кесу, қию үшін жүздерін қарама-қарсы бекіткен металл құрал [10; 735].
40.	Қақтығыс	Çatma	چاتمه	Екі адамның бір-біріне қақтығуы; бетпе-бет соғыс [10; 739].
41.	Қарабидай	Çavdar	چاودار	Қарабидай дақылының дәні; астық [10; 759].
42.	Қарсақ	Karsak	قارساق	Терісі жақсы бағаланатын, түлкі тұқымдас кішкене аң [10; 768].
43.	Қауын	Kavun	قارون	Асқабақ тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік [10; 782].
44.	Қобыз	Kopuz	قپوز	Түркі халықтарының ысқышпен ысып тартатын екі, үш, төрт ішекті көне саз аспабы [10; 796].

45.	Қошқар	Koşkar	قچقار	Күйекке түсетін еркек қой [10; 826].
46.	Құрбақа	Gurbage	غورباغه	Далалы жерлердің сулы мекендерінде көп кездесетін бақа түрі [10; 849].
47.	Құрт, қышқыл сүт	Kort	قورت	Сүзбеде жасалған қатық түрі [10; 852].
48.	Марал	Meral	مرال	Аша тұяқтыларға жататын сүтқоректі, ірі аң; бұғының ұрғашысы [10; 902].
49.	Моншақ	Boncak	بنجاق	Жіпке тізіп, әсемдік үшін мойынға салып жүретін түрлі-түсті уақ асыл тастан немесе сутастан жасалған әшекей [10; 940].
50.	Ошақ	Ocak	اجاغ	Үстіне қазан қойып, тамақ пісіруге арналған үш аяқты қоршау темір [10; 1018].
51.	Өрмекші	Orumçek	ارومچک	Тор құрып, шыбын–шіркейді аулап қоректенетін жәндік [10; 1037].
52.	Өрік	Öruk	اروک	Түсі сары, кішілеу домалақ жеміс беретін ағаш; осы ағаштың жемісі [10; 1038].
53.	Пышақ	Piçak	بيچاق	Кесуге, турауға лайықты, жүзі өткір, үшкір, сабы бар құрал [10; 1076].
54.	Сандал	Çarık	چاروق/ چارغ /	Жазда киетін теріден жасалған жеңіл аяқкиім [10; 1111].
55.	Сержант	Çavuş	چاوش	Әскерлер мен милиция қатарындағы кіші командирлерге берілетін атақ [10; 1145].
56.	Тор	Tur	تور	Жіптен кереге көздендіріп, шаршылап тоқылған зат, ыдыс [10; 1267].
57.	Түйме	Dogme	دگمه	Қаусырыну үшін киімге қадалатын әртүрлі нұсқадағы кішірек дөңгелек пішінді зат [10; 1295].
58.	Тілмаш	Dilmaş	ديلمج	Бір тілден екінші тілге сөзбе-сөз аударатын адам [10; 1317].
59.	Уыз	Aguz	اغوز	Жаңа туған сиырдың сүті, уыз [9; 305].
60.	Үкі	Baykuş	بايغوش	Жапалақ отрядына жататын, түнде ұшатын ірі жыртқыш құс [10; 1347].
61.	Үтік	Ötu	اتو	Қыздырып алып, киімнің қыртыс-тыртысын жазуға арналған электрлі тұрмыстық құрал [10; 1353].
62.	Шабуыл	İlgar	يلغار	Соғыста жауға қарсы қарсыласты жеңуге бағытталған қимыл-әрекет, ұрыс әрекетінің негізгі түрі [10; 1379].
63.	Шақпақ	Çahmak	چاخماق	Төрт бұрышты, тор көзді [10; 1383].
64.	Шана	Surtme	سورتمه	Жүк тасуға арналған қар үстінде сырғанайтын, көлікке жегілген қос табанды сүйретпе құрал [10; 1388].
65.	Шапақ	çapak	چپاغ	Ұсақ балық [9; 1271].
66.	Шатыр	çadır	شادر/چادر	Сая қылатын күрке, баспана [10; 1397].
67.	Шешек, гүл	çeçek	چچک	Түрлі түсті жұпар иісті гүл [10; 1408].
68.	Шойнақ, шолақ	çolak	چلاق	Қолы немесе аяғы сынған адам [9; 1305].
69.	Шопан	çupan	چوپان	Қой бағатын кісі, қойшы [10; 1416].
70.	Шүберек	çul	چول	Қиылған я жыртылған шағын мата [10; 1427].

Қазіргі тіл білімі мен лингвомәдениеттану ғылымында тілдің мәдениеттегі рөлі мен мәдениеттің тілдің қалыптасуына ықпал етуі сияқты мәселелердің өзектілігі артып, кең көлемде қарастырылуда.

Мыңдаған жылдық тарихы бар парсы-түркі мәдени қарым-қатынастарының осы тілдердің сөздік қорына «із» қалдырғаны сөзсіз. Сондықтан зерттеу тақырыбының өзектілігі тілдік байланыстардың қазіргі парсы лексикасындағы көрінісін анықтау, парсы тілінің сөздік қорындағы кірме элементтерді анықтау, олардың түпнұсқа тіліндегі ерекшеліктерін талдау қажеттілігінен туды.

Парсы тілінің тұрмыстық лексикасын көптеген түркі сөздерінен тұрады. Қазіргі таңда парсы тілін اتو үтік, دگمه түйме, قاشق қасық, قیچی қайшы, قاب қап сияқты сөздерсіз елестетудің өзі қиын. Көптеген тегі түркі өсімдік, аң –құс атаулары әлі де қолданысқа ие болып отыр. Кейбірінің парсы немесе араб тілдеріндегі баламасы түсіндірме сөздіктерде кездеспейді. Олардың қатарына, قرقى қырғи, غاز қаз, قرقاول қырғауыл, т.б. сөздерін жатқызуға болады.

Негізінен тілде тың мағына жасау үшін байырғы тума сөздер ұйытқы болады, демек, парсы тіліндегі кейбір түркі сөздері әбден сіңіп, парсының төл сөзіндей біте араласып, кіріп кетсе керек.

Қорыта келе, қаншама ғасырлар бойы көршілес болып, сауда-саттық қарым-қатынасқа түсіп отырған түркі халықтары мен парсы тілді елдердің арасында тікелей тілдік байланыс болғаны айдан анық. Қандай да бір өркениеттің әсері бір жақты болмайтынын естен шығармаған жөн. Осы жайтты ескере отырып, түркі халықтарына араб-парсы тілдерінің әсері қаншалықты болса, түркі тілінің де әсері болғанын ескеріп, түркі тілдерінің де тілдік аренада өзіндік орнын айқындап көрсеткен жөн деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. История Ирана. Отв.ред.профессор Иванова М.С. - М: Изд-во МГУ,-1977. – 488 С.
2. Нуртазина Н.Д. Ислам в истории средневекового Казахстана. – Алматы: «Фараб»,-2000. – 312 С.
3. Қыдыр Т.Е. Ортағасырдағы қазақ даласында ислами әдебиеттің тууы және қалыптасуы (XI-XII ғ.).Филол.ғыл.канд.дисс., - Алматы,-2005.
4. Әдеби жәдігерлер : 20 томдық; 1-т.: Көне дәуірдегі әдеби ескерткіштер. Құраст.: Ш.Ахметұлы, А.Әлібекұлы, Н.Базылхан, С.Қорабай, Қ.Орынғали, Қ.Сартқожаұлы. - Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. – 504 б.
5. Әдеби жәдігерлер : 20 томдық; 5-т.: Жүсіп Баласағұн. Құтты білік /Көне түрк тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ. Егеубай. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. – 536 б.
6. Togan, İ. Bugünü anlamak için Orta Asya tarihine bir bakış. Bağımsızlıklarının yirminci yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk dilli halklar – Türkiye ile ilişkiler I. Ankara: AKM Yay. 19-50.,-2012.
7. İbni Bibi'nin eseri Yazıcıoğlu Ali tarafından Tevarih-i Al-i Selçuk adıyla 15.yüzyılda Türkçeye çevrilmiştir. Çevirinin yazması, Topkapı sarayı Revan bölümü, 1391 n.
8. English-Persian dictionary. Compiler: Sulayman Haim / Ағылшын-парсы сөздігі. Құраст.: Сүлейман Хайым. – Tehran: «Beroukhim», 1975. – 722 p.
9. Моин М.Фарханг-э Моин. Парсы тілінің 6 томдық энциклопедиялық түсіндірме сөздігі / 1-2-т. Құраст.: Муайан Мухаммад. – Тегеран: «Амир Кабир», 1375 г.х. (1996 г.) – 1472 – 1302 с.
10. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі)/ Құраст.: Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақов, Р.Шойбеков және т.б. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 1488 б.

КОНТАКТОЛОГИЯ: ОБЛАСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ТЮРКИЗМОВ В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

М.А. Жумашева

магистрант 6M021200-Тюркология,

Казахский Национальный Университет им аль-Фараби,

Алматы, Казахстан, email: zhumashevamlr@gmail.com

Научный руководитель: д.филол.н., профессор Р.А. Авакова

В данной статье описываются исторические отношения между Ираном и Тураном, отношения между тюркскими и иранскими народами и лингвистическое влияние в этих отношениях. В статье много тюркских слов и выражения, которые часто встречаются в персидском языке, которые еще не вышли из повседневной жизни народа. Даны общие пояснения и переводы тюркизмов в персидском языке. В статье сделан анализ области применения тюркизмов в персидском языке и их особенности. Такие методы, как сбор материалов, систематизация, анализ, обобщения и сравнения основных источников, историко-сравнительные и сравнительные методы были использованы для решения целей и задач нашего исследования.

Ключевые слова: исторические отношения, тюркизмы, культура, контактология, персидский язык, заимствованные слова

CONTACTOLOGY: THE SCOPE OF TURKISM IN PERSIAN LANGUAGE

M.A. Zhumasheva

Master student of 6M021200-Turkology
al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
email: zhumashevamldr@gmail.com

Scientific supervisor: Dr. Sci. (Philology), Professor R.A. Avakova

This article describes the historical relations between Iran and Turan, the relations between the Turkic and Iranian peoples and the linguistic influence in these relations. The article contains many Turkic expressions that are often found in Persian, which have not yet emerged from the daily life of the people. General explanations and translations of Turkisms in the Persian language are given. The article analyzes the field of application of Turkisms in the Persian language and their features. Methods of collecting, systematizing, analyzing, generalizing and comparing the main sources, historical-comparative and comparative methods were used to solve the goals and objectives of the study.

Key words: *historical relations, Turkism, culture, Persian language, contactology, borrowed words.*

Редакцияға 26.02.2019 қабылданды.